

CODEX SICKINGHE

Het oudste Ommelander rechtshandschrift

Redmer Alma

Zusammenfassung

Von den mehr als hundert Ommelander Rechtshandschriften stammt nur eine geringe Zahl aus der Zeit vor 1500. Zu diesen wenigen gehört der hier zu besprechende Codex Sickinghe, dessen älterer Teil vermutlich aus den vierziger Jahren des 15. Jahrhunderts datiert. Einige der in dieser Handschrift enthaltenen Rechtstexte sind der nahezu gleichzeitiger Fivelgoer Handschrift eng verwandt. Im vorliegenden Beitrag werden die Besitzer des Codexes, der Aufbau dieser Handschrift sowie deren Beziehung zum zweiten Teil des sich bei näherer Betrachtung als eine unmittelbare Abschrift dieser Handschrift erweisenden Codex Parisiensis in Augenschein genommen.

Het handschrift waaraan in dit artikel aandacht wordt besteed, heeft al geruime tijd geleden de aandacht getrokken. Gerbenzon, die het in 1972 ontdekte en er een ongepubliceerde, codicologische beschrijving van vervaardigde, onderkende het als wellicht het oudste Ommelander rechtshandschrift dat bewaard is gebleven. Door twee recente dissertaties is het belang van het in het handschrift overgeleverde corpus teksten benadrukt¹. Het is een convoluut waarvan een aantal katernen reeds halverwege de 15de eeuw is vervaardigd. Behalve het belang van de rechtsteksten zijn ook andere in het handschrift terechtgekomen aantekeningen en membra disjecta een reden om er nadere aandacht aan te besteden.

Dat voor het handschrift de naam Codex Sickinghe (sigle: Si) voorgesteld wordt, komt niet alleen voort uit de behoefte aan een pakkender benaming dan de huidige signatuur 'Rijksarchief Drenthe, Coll. Ellents/Hofstede, inv.nr. 14', of ter onderscheiding van andere Ommelander rechtshandschriften in het Rijksarchief Drenthe². Er zullen weinig of geen andere

Ommelander rechtshandschriften zijn waarbij de relatie tussen de vorm en inhoud aan de ene kant en de familie die deze bepaald heeft aan de andere kant, zo nauw is geweest. Het hybride karakter van de familie Sickinghe in de 15de eeuw, met grote belangen in zowel Stad als Ommelanden, wordt nog steeds in de codex weerspiegeld. Daarnaast heeft het proefschrift van Johnston aangegetoond dat het handschrift inhoudelijk een van de belangrijkste Ommelander rechtshandschriften bevat. Daaraan willen wij nog toevoegen dat het een van de weinige bronnen is voor de kennis van de 15de-eeuwse kopistenpraktijk. Al met al reden genoeg om aandacht te besteden aan dit wat slordige en gehavende boekje.

In dit artikel wordt, vooruitlopend op een nog te verrichten codicologische analyse, ingegaan op de vroegste eigenaars van het handschrift. Omdat de bezitsgeschiedenis haar stempel heeft gedrukt op de inhoud, worden vervolgens de verschillende onderdelen en katernen kort besproken. Ten slotte wordt de nauwe relatie tot het tweede deel van Codex Parisiensis (Par. II) besproken³. Definitieve conclusies kunnen ten aanzien van alle aspecten van deze relatie nog niet worden getrokken, omdat niet van alle pagina's van Par. II afbeeldingen beschikbaar waren.

Eigenaren

Een uniek aspect van het hier nader te beschrijven handschrift is dat de eigendomsgeschiedenis vrij goed te reconstrueren is vanaf kort na de vervaardiging. Het is daardoor tevens mogelijk om de context waarin de codex gefunctioneerd heeft, te schetsen. Dit is de reden om tamelijk uitgebreid op de familierelaties, woonplaatsen en functies van de eerste eigenaren in te gaan.

De oudste met zekerheid bekende eigenaar blijkt uit een aantekening uit een eind-15de- of begin-16de-eeuwse aantekening op het achterschutblad: 'Johan Syckynghē est pre...⁴ huius libri'. Eenduidige bezittersaantekeningen vinden we verder niet terug. Van 27 april 1583 (nieuwe stijl) dateert een 'Groningensis epigrama' van een zekere 'W.L.'⁵. Hoewel het niet met zo veel woorden gesteld wordt, zullen deze initialen verwijzen naar de toenmalige bezitter.

1. Johnston, *Codex Hummercensis*, en Sytsema, *Zeventien keuren*. Ook in Algra, *Zeventien keuren*, wordt van teksten uit het handschrift gebruikgemaakt.
2. Bijv. Coll. Oldenhuis Gratama, inv.nr. 100, een handschrift uit ca. 1550 van dezelfde schrijver en grotendeels identieke samenstelling als K.B.'s-Gravenhage, ms. 76 H 40.

3. Gerbenzon, *Codex Parisiensis*, 6-9.

4. De oplossing van de afkorting is mij niet duidelijk.

5. Gerbenzon las de initialen, met een vraagteken, als 'Vv Z'.

De identiteit van Johan Sickinghe is niet moeilijk vast te stellen. Hij leefde van ca. 1452 tot na 1499 en was de oudste zoon van Feyo Sickinghe en Lanke Jarges. De drager van de initialen W.L. werd gezocht in een persoon die de verbindende schakel zou kunnen vormen tussen de familie Sickinghe en de uiteindelijke Drentse bestemming die het handschrift in de collectie van C.W. Ellents (1720-1784)⁶ vond. Inderdaad bleek wonderwel een geschikte kandidaat beschikbaar: Wigbolt Lewe te Peize (ca. 1540-1604) voldeed geheel aan de functie-eisen. Zijn vrouw was een achternicht van de eerdere eigenaar. Vergelijking van het handschrift waarin het gedichtje is gesteld, met dat van een eigenhandige brief van Wigbolt Lewe⁷ bevestigde dat hij de gezochte man was.

Johan Sickinghe

Om de opeenvolging van de vroegste eigenaren verder in te vullen, gaan wij hieronder nader in op Johan Sickinghe⁸. Zijn beide grootvaders maakten deel uit van de raad van de stad Groningen, maar daarnaast had de familie Sickinghe aanzienlijke verwant en belangrijke bezittingen in de Ommelanden, met name in Hunsingo. Johans grootvader, Evert Jarges, was verder proost van Farmsum in Fivelino⁹.

Waarschijnlijk studeerde hij aan de universiteit van Leuven, tenminste als hij identiek is met ‘Johannes Arckinghen’ van Groningen in het bisdom Utrecht, die daar in 1471 immatricoleerde¹⁰. Hij voerde later geen academische titel en hij zal zijn studie mogelijk kort nadien afgebroken hebben. Reeds op 24 juni 1472 wordt hij in Groningen genoemd, wanneer zijn moeder met haar zonen Peter en Johan een erfafscheiding treft¹¹. De verdeelde landerijen liggen alle in Hunsingo. Ook uit latere akten van (ver)koop en

landwissel blijkt dat Johan in Hunsingo gegoed was¹². Daarnaast verkopen Johan en Peter op 18 februari 1492 land te Selwerd¹³.

Onder de Ommelander bezittingen van de gebroeders vinden we de twee steenhuisen te Winsum die zij in de eerder genoemde erfafscheiding van 1472 toebedeeld kregen. Het is niet uitgesloten dat de twee gebroeders deze steenhuisen gedurende langere tijd bewoonden. Johan Sickinghe komt in 1479 als redger te Winsum voor. Nog omstreeks 1494 heeft hij een heemstede te Winsum in huur van Abeke van Ewsum¹⁴, mogelijk dezelfde heemstede die ca. 1480 door hem van Abeke wordt gehuurd ten behoeve van een zekere Hille Werners¹⁵.

In 1497 of 1498 werd Peter Sickinghe lid van het brouwersgilde te Groningen. Van 1499 tot 1501 was hij olderman van dat gilde, in welke periode ook zijn broer Johan Sickinghe tot het aanzienlijke gezelschap toetrad. Dit is tevens het laatste wat wij van Johan vernemen; zijn broer maakte in de stedelijke regering snel carrière en gold tot zijn dood op 17 mei 1532 als een van de aanzienlijkste leden van het patriciaat. Het ligt voor de hand om aan te nemen dat de gebroeders Sickinghe in verband met de inval van de Spaanse troepen in 1498 hun heil in de stad hebben gezocht.

Van de vrouw van Johan Sickinghe, Aljlt, is niet veel meer bekend dan haar voornaam; haar achternaam en herkomst zijn onbekend¹⁶. Haar familiewapen blijkt uit de grafszerk van haar dochter Jeye¹⁷: vier vierpassen (rozen?, klaverbladen?), 1-2-1. Een Groninger wapen met deze voorstelling is mij niet bekend. Mogelijk was Aljlt uit Westerlauwers Friesland afkomstig. Johan en Aljlt lieten twee dochters na:

1. Jeye Sickinghe, testeert 7 sept. 1550¹⁸, † 9 dec. 1551, begr. Hallum, tr. 1° 1511 met Douwe Donia, zoon van Werp IJdsma en Saepck Donia¹⁹; tr. 2° Haring Sytsema, grietman van Ferwerderadeel, † 22 maart 1557, begr.

12. R.A. Groningen, H.A. Farmsum, inv.nr. 836*, oud Reg. Feith 1425.6 (d.d. 30 jan. 1475); Ibid., Kloosterarch., inv.nr. 20, fol. 11, reg. 706 (d.d. 19 juli 1483); Ibid., F.A. Lewe, inv.nr. 49, nr. 45 (d.d. 11 aug. 1487).

13. G.A. Groningen, Reg. Feith 1492.2.
14. R.A. Groningen, F.A. Ewsum, oud inv.nr. 66.
15. Ibidem, oud inv.nr. 8¹¹.

16. R.A. Overijssel, F.A. Van Beervoerde, inv.nr. 452, meldt dat hij de oudste zoon was en gehuwd met Aljlt. ‘als in de versgelde kopbrief van Sijssema Heerlijkheden aan Hoijke Tamminga verkogt’. Hoycke Tamminga overleed ca. 1495 (Alma, ‘Familie Tamminga’, 37).

17. Ligtenberg, *Graafzeken*, 165, afgebeeld: ald., afb. 2 t.o.v. blz. 194.
18. Verhoeven en Mol, *Testamenten*, 438-440, 535.

19. De Haan Hetterma en Van Halmael, *Stamboek*, I, 227; II, 154.

Hallum, zoon van Syts Sytsema en Womk Juckema²⁰; hij hertr. met Syt Eminga²¹. Jeye had uit het eerste huwelijk een zoon Johan Donia, maar deze overleed vóór 7 sept. 1550. Haar erfgenamen waren haar twee herten onder genoemde tantezeggers.

2. Lamme Sickinghe, † tussen 1 okt. 1534²² en 26 okt. 1545²³, tr. 1° ca. 1510 met 'Haring te Boekholt'; tr. 2° ca. 1520 met Coert Ulger; hij herti. Gercke N.N., weduwe Van Ballen. Uit Lammes eerste huwelijk stamde een dochter Grete, gehuwd met Johan ten Holte, hoofdeling te Zeerijp, uit het tweede huwelijk een dochter Johan, gehuwd met Derck van Balen. Beide dochters worden als nichten en erfgenamen van Jeye in dier testament vermeld, zodat Lamme niet méér kinderen gehad zal hebben die in 1550 in leven waren.

De eerste man van Lamme, die de typisch Westerlauwerse naam Haring gedragen zou hebben, is slechts uit handschriftgenealogieën bekend en hij is niet in contemporaine bronnen aangetroffen, noch is de achternaam in de noordelijke provincies gevonden. Ook het wapen 'Te Boekholt' (op rood een zilveren karbonkel), zoals dat op de grafzerk van een dochter van Johan ten Holte²⁴ en op rouwborden van 17de-eeuwse en 18de-eeuwse nakomelingen voorkomt²⁵, geeft geen aansluiting op een andere bekende familie. In het huwelijkscontract van Johan en Grete wordt zij 'Griete Herkinges' genoemd²⁶. De naam Harkinge vinden we ook op de genoemde latere rouwborden terug. Als achternaam vinden we Harkinge slechts een enkele keer in Groninger bronnen terug, maar niet in een context die doet vermoeden dat het om een familie gaat die een passende huwelijkskandidaat voor een Sickinghe kan leveren. Omdat van het huwelijkscontract slechts een belangrijke kan worden.

20. De Haan Hettema en Van Halmael, *Stamboek*, I, 355. Volledigheidshalve vermelden we nog dat Haring's broer Onno huwde met Harmen HerAlma, dochter van Peter Sickinges zwager Redmer (Her)Alma, en zich in de stad Groningen vestigde. De betrekkelijk weinige relaties tussen Groninger en Friese families in de late Middeleeuwen staan zelden op zich; meestal worden, zoals hier, tussen familiegroepen kort na elkaar verschillende huwelijken gesloten.

21. Zie ook: R.A. Friesland, F.A. Van Harinxma theo Slooten, inv.nr. 443, fol. 112.

22. R.A. Groningen, H.A. Farmsum, inv.nr. 791, reg. 317.

23. G.A. Groningen, Arch. Parochiekerken, inv.nr. 463, reg. 781, oud Reg. Feith 1545.41.
24. Pathuis, *Gedenkwaardigheden*, nr. 512.

25. Ibidem, o.a. nr. 4454 (1682) en 4462 (1719), vergezeld van de namen 'Harkunge' resp. 'Harkinga'.

26. R.A. Drenthe, H.A. Mensinge, inv.nr. 1646, inventaris van de goederen van Adolf Ripperda en Margreta Lewe, d.d. 26 maart 1625, fol. 26: 'Hijlixvorwerden van Johan ten Holte ende Griete Herkinges'.

knoppe vermelding overgeleverd is, is niet te concluderen of 'Herkinges' staat op een achternaam (genitief van 'Herkinge', omdat Grete een vrouw was) of op een voornaam (bijvoorbeeld soutief verkort uit de hyperbaton 'Griete Herkinges dochter te Boekholt', waarbij Herkinges een verlezing zou kunnen zijn voor 'Haringes').

Gezien de Westerlauwerse oriëntatie van tenminste een van zijn dochters zou het op zich niet uit te sluiten zijn dat Johan Sickinghe na 1500 metterwoon naar Friesland verhuisd is, ware het niet dat dat een onverwacht nieuw adres is voor een ongetwijfeld anti-Saksische stad-Groninger. Omdat hij verder niet in bronnen wordt aangetroffen, is het waarschijnlijker dat hij kort daarna overleed, met nalating van twee vermoedelijk minderjarige dochters.

Laterre eigenaren

Johans broer Peter Sickinghe (ca. 1455-1532), gehuwd met Wemmetien HerAlma († 1539), bleef in Groningen woonachtig en was daar vele jaren burgemeester en hoofdman. Het is niet onaannemelijk dat het handschrift daarom in zijn bezit gekomen is, hetzij kort na de dood van Johan Sickinghe, hetzij bij een latere erfscheiding²⁷. Om de lijn naar Wigbolt Lewe op de korst mogelijk wijze te completeren, kunnen we vermoeden dat Peters zoon dr. Johan Sickinghe (ca. 1495/1505-1572) en vervolgens diens schoonzoon, Wigbolt Lewe (ca. 1540-1604), zich over de codex onfermd hebben. Deze laatste heeft zijn verzuchting over de oorlogstoestand in 1583 op papier gezet. Wigbolt Lewe bewoonde het huis te Peize, dat na zijn dood in handen kwam van zijn dochter Margaretha (1582-1625?) en haar man Adolf Ripperda (1565-1623). De reeds aangehaalde, uitgebreide inventaris van hun nagelaten goederen spreekt van verscheidene boeken en registers, zonder dat de onderhavige codex expliciet genoemd wordt.

Hun kleindochter Margaretha Ripperda († 1691) bracht het huis aan de familie De Coninck, die het Huis te Peize tot 1795 bezat en bewoonde. Van 1720 tot 1727 waren Justus de Coninck, resp. zijn zoon Zeino Abel tevens eigenaar van Mensinge te Roden.

27. R.A. Drenthe, H.A. Mensinge, inv.nr. 1646, fol. 26. spreekt van een 'Scheijdesbrief van Coert Ulger ende Peter Sickinge', die ongeveer moet dateren uit de jaren 1520/1535.

Wanneer de codex uit het archief van het Huis te Peize is afgedwaald, is niet bekend. Ik deed er verder geen onderzoek naar²⁸. Vermoedelijk is het verworven door Coenraad Wolter Ellents (1720-1784), die in 1764 de naburige havezate Mensinge te Roden kocht. Hij legde de basis voor de Collectie Ellents/Hofstede, thans berustend in het Rijksarchief in Drenthe, waar het handschrift tegenwoordig deel van uitmaakt²⁹.

Er zijn geen aanwijzingen dat het handschrift de provinciegrens ooit weer overschreden heeft. Pas met de ontdekking door Gerbenzon is het weer voor de studie van de Ommelander rechtsgeschiedenis in het vizier gekomen.

Eerdere eigenaren

Het oudste gedeelte van het handschrift is vermoedelijk vervaardigd in de jaren 1440-1450. Wie de opdrachtgever of in elk geval de eerste eigenaar was, blijkt helaas niet. Enige vermoedens kunnen wij wel hebben. De meest voor de hand liggende veronderstelling is dat Johan Sickinghe dit gedeelte is aangeëefd. Daar zijn vrouw, naar wij vermoeden, niet uit de Ommelanden of de stad afkomstig was, zijn zijn ouders de meest aannemelijke erflicters. Johans grootvader van moederszijde, Evert Jarges, was weliswaar proost van Farmsum, maar komt verder niet in een duidelijk Ommelander context voor. Beter kandidaten vinden we in de personen van Johans vader Feyo Sickinghe en diens broer Evert Sickinghe.

Feyo Sickinghe huwde in 1441 met een zekere Frouwe³⁰, vermoedelijk een lid of nauw verwant van de familie Aylckema/Scheltema te Rassquert. Met haar woonde hij in elk geval op 24 februari 1443 in Baflo³¹. Na haar kinderloos overlijden hertrouwde hij in 1451 met Lamke Jarges³², en stichtte in hetzelfde jaar een memorie in de kerk te Baflo voor zijn overleden eerste vrouw³³. Mogelijk woonde Feyo tijdens zijn tweede huwelijk in het huis Marienborch aan de Grote Markt in Groningen, welk huis aan Lamke Jarges

28. Door handschriftvergelijking van enkele 18de-eeuwse aantekeningen in het handschrift (p. 178) is de toenmalige eigenaar mogelijk te achterhalen.

29. Men zie voor de geschiedenis van deze collectie: Ennik, *Inventaris*, I-IX; voor het Huis te Peize en Mensinge te Roden zie: Bos, *Huizen van stand*, 384-389, resp. 406-423; en voor het (reconstrueerde) archief van het Huis te Peize zie: Kevertling Buisman, *Inventaris*, inleiding.

30. R.A. Overijssel, F.A. Van Bevvoorden, inv.nr. 452, waar hun huwelijksscontract met negen zegels d.a. 1441 wordt genoemd.

31. R.A. Groningen, H.A. Farmsum, inv.nr. 836a, reg. 79.

32. R.A. Groningen, F.A. Sickinghe, inv.nr. 6, oud Reg. Feith 1451.18.

33. R.A. Groningen, Kloosterarch., inv.nr. 20, fol. 108, reg. 283.

ten huwelijk was meegegeven, maar het is even goed mogelijk dat Feyo zich te Winsum vestigde. Ten tijde van de vervaardiging van het oudste gedeelte van het handschrift, in de veertiiger jaren van de 15de eeuw, woonde hij in ieder geval in de Ommelanden.

Feyo's oudere broer Evert Sickinghe werd in 1431 aan de universiteit te Keulen ingeschreven³⁴. Hij verkreeg het gildrecht van Groningen in 1434, tegelijk met zijn vader, en was hoofdman in 1438 en 1439³⁵. Hierna wordt hij niet meer in ondubbelzinnig stad Groninger context vermeld. Hij zal zich kort na het laatstgenoemde jaar met zijn vrouw Anke Ukena, dochter van Focke Ukena, te Winsum hebben gevestigd. In 1445 woonde hij althans in die plaats³⁶. Hij komt vervolgens in vele Ommelander functies voor: redger te Baflo (1447), Winsum (1462) en Den Andel (1465), hoofdeling te Winsum (1457-1470) en proost van Loppersum (1447-1465). Tussen 1470 en 1475 overleed hij kinderloos. Zijn neef Johan Sickinghe was een van de erfgenamen.

Over Feyo en Evert Sickinghe is veel meer te melden, maar in het kader van dit artikel is nog slechts van belang dat zij op 3 april 1457 hun ouderlijke goederen scheidden. Hierbij werd bepaald dat als Abel Onsta hun moeders huis zou kopen, zij zich tegen mogelijke aanspraken van Johan Rangers ten Post, Luirt Schultinge of hun verwant met gelijke schade en bate in rechte zouden verdedigen³⁷. Inderdaad was de genoemde verkoop aan Abel Onsta een week tevoren gesloten³⁸, het huis moet blijkbaar nog geleefd worden. Hieronder zullen we deze relatie tussen Luirt Schultinge en de familie Sickinghe nog tegenkomen.

Wij haasten ons hieraan toe te voegen dat er geen andere redenen zijn om een van de broers Sickinghe als eerdere eigenaar van het oudste gedeelte van het handschrift aan te wijzen, dan dat zij in de Ommelanden woonachtig waren ten tijde van de vervaardiging en dat zij vader, resp. oom van de latere eigenaar Johan Sickinghe waren.

34. Zijlstra, *Gelderse Friesland*, bijlage, nr. 5847.

35. Emmius, *Agro Frisiae*, 314; R.A. Groningen, Omm. arch., inv.nr. 133, oud Reg. Feith 1439.15. Zie ook: Alma, 'Hekeraus', 29, noot 27, waar hij ten onrechte al in 1434 hoofdman genoemd wordt.

36. R.A. Groningen, F.A. Sickinghe, inv.nr. 5, oud Reg. Feith 1445.17.

37. R.A. Groningen, F.A. Sickinghe, inv.nr. 10, oud Reg. Feith 1457.30.

38. Ibidem, inv.nr. 9, oud Reg. Feith 1457.29.

Beknopte beschrijving van het handschrift

Zoals hierboven reeds gemeld werd, zal het handschrift nog onderworpen worden aan een codicologisch onderzoek³⁹. Wij beperken ons daarom tot een beknopte beschrijving, die in ieder geval de gegevens levert die in het vervolg van dit artikel van belang zijn.

I. Schutbladen en pag. 1-8

Het gehele convoluut wordt voorafgegaan door een perkamenten dekblad. Dit dekblad bevat een herhaaldelijk bijgewerkte lijst van namen in 15de-eeuwse hand. De meeste genoemde personen zijn in stad-Groninger bronnen terug te vinden in de periode ca. 1430-1480. Voor zover waar te nemen valt, betreft het weliswaar burgers met enig bezit, maar geen leden van de stedelijke elite. Mogelijk was het een lijst van lidmaatschap van een stedelijke broederschap.⁴⁰ Op de versozijside van het voorste blad is een romantische verzuchting(⁴¹) in de hand van Johan Sickinghe te lezen.

Het papieren schutblad is geheel gevuld met korte aantekeningen en penproeven, voornamelijk van Johan Sickinghe. Op de versozijside vinden we zijn aantekeningen betreffende het overlijden van enige leden van het geslacht Onsta.⁴²

Item Anno domini M^occcc^o 43 Ixxxij feria 6ta post
hora sexta de nocte Ante festum katerine virginis Obijt
honorablem Abel Onsta Capitalis Jn sauwert cuius anima
requiescat Jn perpetua pace Amen

Item Anno domini M^occcc^o xcij^o 44 feria 6ta post
reminiscere Jn Jérino de mane Obijt honorabilis hiddo

39. Mw. mr. drs. M.Y. Smit heeft hiertoe reeds een aanzet gegeven.

40. Gerbenzon spreekt in zijn ongepubliceerde codicologische beschrijving van een obituarium, waar verschillende bezwaren tegen in te brengen zijn. Hij werd wellicht geleid door de tekst 'Item ... / De nocte ante fest[um] ... / obijt [venerabilis] ... die, echter met latere hand dwars op de pagina, op het voorste blad te lezen is.

41. Vermoedelijk: 'Des maent voel manych / Hoer goet ghehaen haef[r] wai ghe / Och kunde ick hoer ghebiddien.'

42. Zie ook: Hommes, 'Onsta', 16-18.

43. Doorgaald: 'eenendertighechtich'.

44. Doorgaald: 'Obit H'.

Onsta filius predici Abel tunc temporis Capitalis Jn sauwert
cuius anima requiescat Jn perpetua pace Amen⁴³

Item Anno domini M^occcc^o xcvij Jps o dye Laurencij de
mane Jn feria sexta Obijt honorabilis domina
Hyllo Onsta uxor Abel prescripti ende [sic] mater hyddonis
prescripti cuius anima requiescat Jn perpetua pace Amen

De eerste twee aantekeningen kunnen direct na elkaar genoteerd zijn, maar de laatste wekt de indruk genuime tijd later opgetekend te zijn. De letters zijn iets anders van vorm, de pen en de inkt zijn anders, maar het is wel onmiskenbaar de hand van Johan Sickinghe. Het is vanwege de doorgemaalde tekst in de eerste regel van de eerste aantekening en de datering in de derde aantekening niet onwaarschijnlijk dat de eerste twee notities tussen 1491 en 1498 gemaakt zijn. De genoemde personen zijn nauwe verwanten: Hille Onsta († 1498) was de zuster van zijn moeder, Abel Onsta († 1483) was haar echtgenoot en Hiddo Onsta († 1491) hun zoon.

In een andere hand, die verder in het handschrift niet is aangetroffen, wordt vervolgens het overlijden van een andere zoon van Hille en Abel gemeld:

Item Anno domini xv^oxxi feria prima ante Festum sancte herasme⁴⁶
hora prima post
merydie obijt honorabilis Eylko onsta fylus predicta [sic]
abela [sic] onsta tunc temporis capitalis Jn sauwert cuius
animae requiescat Jn perpetua pace amen

Dat deze aantekening van na 1521 niet door Johan Sickinghe is gemaakt, is in overeenstemming met het vermoeden dat hij niet al te lang na 1499 overleed.

Op pag. 1-8 begint in feite de tekst van het handschrift met het verbond tussen Humsterland, Langewold, Vredewold en de stad Groningen van 1428⁴⁷, afgesloten met de woorden 'Consumatum est deo gracias' in dezelfde hand. Deze boekcursief wordt in de rest van de codex niet aangetroffen.

45. De tekst betreffende Hiddo Onsta is, vrijwel gelijkluidend, ook op de rectozijde genoemd.

46. De tekst 'ante ... herasme' is met een renvoorteken boven geschreven.

47. Deze tekst is, naar een ander handschrift, gedrukt in Rengers, *Werken*, III, 22 sqq.

Hieronder volgt nog een kort artikel over ‘dachscade’. De hand waarin deze tekst is gesteld, lijkt die van Johan Sickinghe te zijn.

II. Pag. 9-158

Dit is ongetwijfeld het oudste gedeelte van het handschrift en dateert mogelijk uit de periode 1440-1450⁴⁸. Het bestaat uit zes sesternio’s en een onvolledig termio. Op het buitenste blad van ieder van deze katernen is een reclame (genummerd van j tot vi) aangebracht. Het is in één hand (hierna te noemen Hand A) over twee kolommen geschreven en eindigt onderaan de eerste kolom van pag. 158 met de tekst ‘God sijs ghelouer’ en (in rood)⁴⁹ ‘Concubatum est / Deo gracias’. Het lijdt daarmee geen twijfel dat dit gedeelte als een afgesloten geheel bedoeld is geweest. Over dit gedeelte is nog veel meer te zeggen, maar dat valt buiten het bestek van dit artikel. Wij beperken ons tot enkele opmerkingen.

De onderste helft van het eerste blad van het eerste katern (pag. 9-10) is afgesneden. De resterende bovenste helft is beschreven met drie verschillende boekcursieven en met de kanselarij cursief van Johan Sickinghe. Op de voorzijde vinden we een los artikel over de betaling van landhuur⁵⁰ en een over de invordering van een schuld door een koopman, beide in één hand geschreven. Deze boekcursief zullen we verder aanduiden met Hand B. In een verder niet voorkomende hand volgt de tekst ‘Item dijt[?] is de scholt de men’. Deze woorden zijn door Johan Sickinghe aangevuld met ‘mijnen vader schuldych Js’. Bovenaan de pagina heeft Johan Sickinghe de eerste twee regels van het artikel over landhuur, blijkbaar als probatio pennae, gekopieerd. Naast dit artikel heeft hij nog enige keren het woord ‘Item’ geschreven.

Op de achterzijde vinden we een artikel over de uitboedeling van een vrouw die tegen de wil van haar vader of broders huwt. Dit is het artikel dat Gerbenzon als nummer 70 van de Rechten ende Wilkoeren aanduidt⁵¹ en dat tevens in de uitgebreidere versies van het Hunsingoërs Overrecht voorkomt.

48. Gerbenzon herkende o.a. het waternmerk Briquet 14180, dat voorkomt op papier beschreven tussen 1435 en 1441.

49. Overtgens met andere inkt en in een andere hand dan de overige rubricering van dit gedekte.

50. Dit is een tekst die dikwijls als los artikel gevonden wordt in Ommelanden rechtshandschriften.

51. Gerbenzon, *Excerpta Legum*, 437.

komt⁵². De hand waarin het hier gesteld is, komt verder in Codex Sickinghe niet voor.

De tweede aantekening is een verkort wafsordeel uit 1464:

Item de stad ende de lande sint vor draghen to myt fasten⁵³ op den raet huse to groningen inden Jar van Ixiiiij dat luwert schultinge dochter kint also na sal wesen to luwert schultinge arfysse also luwdes ander dochter

De boekcursief waarin deze aantekening gesteld is, wordt hierna Hand C genoemd.

Met ‘Luwert Schultinge dochter kint’ is bedoeld Dutmer Rengers, zoon van Johan Rengers van Scharner en Frouke Schultinge. ‘Luwrdes ander dochter’ zijn Biwe, gehuwd met Eppe Nittersum, en Bawe, gehuwd met Claes Cater. Het ‘originele’ ordeel, waarnaar deze aantekening ongetwijfeld afgeschreven is, is te vinden in H.J.K., inv.nr. 1, pag. 75, gedrukt: *Feith, Wafsconstitutiën*, 88. Deze tekst geeft ‘Letare’ in plaats van het equivalente ‘myt fasten’ en de — zonder twijfel juiste — plaats van verhandeling, het raadhuis, wordt daar niet genoemd.

Het is hier niet de plaats om diep in te gaan op het zogenaamde ordelboek, maar enige opmerkingen zijn in het kader van dit artikel noodzakelijk. Anders dan H.O. Feith jr. in zijn uitgave van de warfsordelen stelde, is het handschrift geen 16de-eeuws afschrift van de toenmalige secretaris van de hoofdmannenkamer. Men moet wel een paleografische nul zijn (en Feith was dat) om niet te onderkennen dat dit handschrift vele verschillende 15de- en 16de-eeuwse handen bevat. Het protocol is aanvankelijk een slordig bijgehouden kladboek, waarin de secretariessen van de stad in hun hoedanigheid als secretaris van de hoofdmannen vanaf 1444 zijns inziens belangrijke ordelen noteerde. Al spoedig werd aan dit boek, als enige bron van de vonnissen in hoogste instantie, groot gezag toegekend en werd het veelvuldig gekopieerd. Al in de 15de eeuw wordt gesproken van het ordelboek, waarmee zowel aan het origineel gerefererd werd als aan de verschillende kopieën. Wanneer het onderhavige ordeel in verkorte vorm in Codex Sickinghe is overgenomen, kan daardoor moeilijk bepaald worden.

52. Smit, *Hunsingoërs Overrecht*, 61.
53. De woorden ‘to myt fasten’ zijn hier (of mogelijk een regel lager na ‘Ixiiiij’) met een revoorteken door dezelfde hand ingevoegd.

Hoewel de familie Sickinghe voor zover bekend niet nauw verwant was aan Luit Schultinge of diens schoonzonen, was er een belang van de familie bij dit vonnis, waarbij de representatie van Frouke Schultinge door haar zoon Dutmer Rengers bevestigd werd. Wij spraken reeds van de aanspraken die Luit Schultinge en Johan Rengers (als vader van Dutmer) in 1457 konden doen op Sickinghehuis.⁵⁴

Op de ruggen van de keternen van dit gedeelte zijn extra gaatjes zichtbaar, waaruit blijkt dat zij eerder apart van de rest ingebonden zijn geweest. Dit deel van het handschrift bevat de volgende teksten. Vijf van deze teksten zijn door Johnston uitgegeven in de bijlagen bij zijn proefschrift; van de overige teksten zijn de varianten ten opzichte van andere handschriften in noten verwerkt door Johnston of Sytsema.

De keternen beginnen op pag. 9, 33, 57, 81, 105, 129 en 153. Nergens valt de keternscheiding dus samen met het begin van een nieuwe tekst. Onderaan pag. 32 staat een korte tekst van Johan Sickinghe ('Amen dico vobis' enz.), blijkbaar een pennenvroef.

Tussen pag. 158 en 159 ligt een los blaadje, vrijwel zeker afgesneden uit de andere helft van het folium waarvan pag. 157/158 de ene helft vormt. Op de ene zijde wordt in een boekcursief (Hand C) een recept tegen zwerende borsten gegeven. De andere zijde bevat in de hand van Johan Sickinghe de tekst 'Item dat Ordelboeck holt' en vervolgens een letterlijk afschrift van een constitutie uit 1478 betreffende huwelijksvoorwaarden.⁵⁵

IIa. Pag. 159-166

<i>pagina's</i>	<i>tekst</i>	<i>editie</i>
p. 11-33	Zeventien keuren	Sytsema 196-236
p. 33-60	Vierentwintig landrechten	Sytsema 238-288.
p. 61-71	Augustinus c.a.	Johnston (App. III), 517-522
p. 71-83	Erfrech 'van Langewold'	Johnston (App. IV), 534-539.
p. 83-96	Willekeuren van Fivelgo	Johnston (I), 297-313.
p. 96	Het 'twee zusters'-artikel	Johnston (App. V), 543.
p. 96-106	Willekeuren van Fivelgo en Hunsingo	Johnston (II), 315-322.
p. 106-117	Willekeuren van Fivelgo en Hunsingo	Johnston (App. II), 547-554.
p. 117-124	Erfrecht van Vredewold, 1396	Johnston (IX), 381-387.
p. 124-132	Willekeuren van Vredewold	Johnston (X), 388-397.
p. 132-135	Nieuwe willekeuren van Vredewold, 1387	Johnston (App. VII), 555-558.
p. 135-146	Willekeuren van Langewold, 1250	Johnston (VIII), 368-380.
p. 146-158	Nieuwe willekeuren van Langewold, 1282	Johnston (VII), 352-367.

54. Het feit dat Feyo Sickinghe en zijn vrouw op 24 febr. 1443 een stuk land aan Luit Schultinge en diens vrouw verkochten, ligt in dit verband niet van belang (R.A. Groningen, H.A. Farmsum, inv.nr. 836a, reg. 79).

55. R.A. Groningen, H.J.K., inv.nr. 1. Gedrukt: Feith, *Wafsvconstitutiën*, 110.

56. Naar een ander, nog ongeïdentificeerd handschrift uitgegeven in Richthofen, *Rechtsquellen*, 324-327.

III. Pag. 167-200

Dit gedeelte is in een jongere, maar nog wel 15de-eeuwse hand geschreven. Het bestaat uit drie onvolledige katernen: een binio, een sesterio en een tercio, die elk oorspronkelijk één tekst bevatten. Opvallend is dat het eerste blad van ieder katern los is. Pag. 171/172 is zelfs aan alle vier zijden ongeveer een centimeter afgesneden.

IIIa. p. 167-170

Dit katern bevat het Zeendrecht van Fivelgo en Hunsingo van 1407⁵⁷. De achterzijde van het tweede en laatste blad is beschreven met een wafsconstitutie over beëindiging van pacht. Deze werd niet teruggevonden in de editie van Feith.

IIIb. p. 171-192

Dit katern bevat het Algemeen Westerlauwers Zeendrecht. Het was oorspronkelijk een sesterio, doch het laatste blad ontbreekt. De tekst eindigt onderaan pag. 192 met het artikel dat overeenkomt met F VIII.29 (Richthofen, *Rechtsquellen*, 407, § 5). In F en bij Richthofen volgt hierna nog één artikel, dat vermoedelijk op de verdwenen laatste pagina in ons handschrift heeft gestaan. Hierna was dus nog anderhalve pagina blanco of gevuld met een andere tekst.

IIIc. p. 193-200

Dit katern, een onvolledig tercio, waarvan de laatste twee bladen zijn afgesneden, bevat het Hunsingoer overrecht (p. 193-199). Pag. 200 was oorspronkelijk leeg maar met andere, verder niet in het handschrift teruggevonden hand⁵⁸, zijn hier de Magnuskeuren geschreven. De ruimte die hieronder overbleef, werd in 1583 door Wigbold Lewe met het eerder genoemde ‘Groningenesis epigramma’ beschreven. Bovenaan deze bladzijde, blijkbaar eveneens na het schrijven van de Magnuskeuren, werd door Johan Sickinghe een, later onleesbaar gemaakte, Latijnse tekst genoteerd:

Item ... syckynghen ... Johan
per ... undecim milium virginum feria ...
Anno lxxxi ... 3^a feria post ep^o pro(?)

57. Uitgegeven naar een ander handschrift (wellicht UB hs. 279), Richthofen, *Rechtsquellen*, 311-312. Een origineel van deze oorkonde bevindt zich in R.A. Groningen, Omm. arch., inv.nr. 15.

58. De hand vertoont weliswaar overeenkomsten met die waarmee de eerste aantekening op pag. 10 geschreven werd, maar niet genoeg om tot identificatie te besluiten.

Alle drie de katernen bevatten dus oorspronkelijk één tekst, in dezelfde, nette boekhand geschreven. Dit wijst op een professioneel scriptorium, waar losse teksten geleverd werden. Door een vergelijking van deze drie teksten met andere Ommelandse rechtshandschriften kan wellicht vastgesteld worden of de teksten door het scriptorium uit een eigen moederhandschrift werden ageschreven en op bestelling vervaardigd werden of dat zij uit een door de opdrachtgever verstrekte *Vorlage* gekopieerd werden⁵⁹.

IV. Pag. 201-266

Dit katern staat geheel los van de rest. Het papier, de hand, het taalgebruik en de inhoud wijken af van de overige katernen. Niets wijst op een Noord-Nederlandse of Noord-Duitse herkomst. Het bestaat uit twee sesterio's en één quinqtemio, waarvan het laatste blad is weggesneden. Het is een volledig en zelfstandig geheel, dat — zo blijkt uit de extra gaatjes in de vouwen — eerder afzonderlijk ingebonden is geweest.

De tekst geeft het Richtsteig Landrecht (p. 201-264) met de tweede epiloog volgens de nummering in de editie van Homeyer⁶⁰. De Proloog en de Epiloog I bij Homeyer ontbreken dus. Op p. 265-266 volgt een register op deze tekst, op p. 264 aangekondigd. In het register wordt naar folia verwezen, die in het handschrift nog niet zijn aangebracht.

Het register wordt gevuld door het colofon in leoninische hexameters, waarvan de inhoud weinig in overeenstemming lijkt met de voorafgaande juridische tekst:

Finito libro sit laus et gloria xpisto
prorecio pulchram vellem habere puellam
Candidior stella me diligit vna puerla
Non est in villa que sit formosior illa

Ich zenden dir daz hertze myn
vor eynes meyges blomelyn.

59. Naar het Zeendrecht van Hunsingo en de Middelnederduitsche versies van het Westerlauwers Algemeen Zeendrecht werd bij mij, ween nog geen stemmatologisch onderzoek verricht. De tekst van het Hunsingoer Overrecht in dit handschrift is nauw verwant aan de tekst in R.A. Groningen, Hs. in quarto 27, maar hierin ontbreken de beïndrukken van de zeendrechten (Smit, *Hunsingoer Overrecht*, 68, 113-114).

60. Homeyer, *Richtsteig Landrechts*, 81-324.

Eyn stede hertze an lieuer wijs
Daz ist der mynnen blyyende rij

Op pag. 248 vinden aan de bovenzijde van de bladzijde enige pennenoefeningen in de hand van Johan Sickinghe (o.a. ‘In nomine domini Amen’) en op pag. 266 de wijsheid:

Presentem laudare   } mynyme deceit
Absentem vituperare

Van dit blad is aan de onderkant een strook van enige centimeters hoogte afgesneden.

De codex wordt afgesloten met een oorspronkelijk blanco perkamenten dekblad, waarop Johan Sickinghe enige pennenoefeningen (‘Ick Joh[an] Syckynghe / bekernē / [doorgehaald: Johan] Johan Sy’), een Latijnse spreuk, de eerdergenoemde bezittersaantekening en een recept heeft genoteerd⁶¹.

Datering van de huidige vorm

Resumerend kan worden vastgesteld dat we de hand van Johan Sickinghe door het hele ‘huidige’ handschrift heen vinden: op de binnenzijde van het perkamenten voorblad, op pag. 1 en 2, op pag. 8 (deel I), op pag. 9 en 32 (deel II), op pag. 200 (deel IIIc), op pag. 248 en pag. 266 (deel IV) en op de binnenzijde van het perkamenten achterblad. Het is dus zeker dat de verschillende onderdelen reeds ca. 1500 in handen van één bezitter, Johan Sickinghe, waren. Opvallend is dat de aantekeningen van Johan Sickinghe steeds aan het einde of aan het begin van een katern en in drie gevallen ook aan het eind van een ‘deel’ zijn gesteld. Dat lijkt erop te wijzen dat de katernen toen nog niet ingebonden waren. Het zou ook mogelijk zijn dat de bladzijden op de katernscheidingen makkelijker open vielen, maar dat is in de huidige band niet zo. Hetzelfde geldt ook voor het gedicht van Wigbold Lewe uit 1583 op pag. 200: het is mogelijk dat het handschrift toen nog niet in de huidige samenstelling gebonden was, maar het is ook niet uitgesloten dat Lewe de eerste grotere vrije ruimte benut heeft die hij aantrof, van achteren af gerekend.

Alle gegevens die hierboven zijn geleverd overzijdende, concludeer ik dat de onderdelen van de gehele codex langere tijd in bezit van Johan Sickinghe zijn geweest, bijvoorbeeld in de periode 1470-1500. De variaties in zijn handschrift lijken daar ook op te wijzen. Twee delen, II en IV, waren vermoedelijk provisorisch gebonden. De twee perkamenten dekbladen vertonen geen sporen dat zij als band hergebruikt zijn; zij hebben dus niet gedienst als dekbladen voor de eerder ingebonden delen II en IV. Het lijkt er daarom op dat Johan Sickinghe het geheel in de huidige samenstelling heeft laten binden. Deze hypothese gaat ervan uit dat Wigbold Lewe zijn gedichtje niet op het eind van het handschrift heeft gemaakt. Als het mogelijk is de bindwijze, de houten platten en de indrukken van de ruitstempeling daarop te dateren, kan de hierboven gestelde hypothese bevestigd of ontkracht worden.

Behalve de verdwenen pagina tussen p. 192 en 193 en de afgesneden stroken uit p. 9/10 en 265/266, die wellicht na het inbinden verwijderd werden, is het handschrift ten opzichte van de situatie van 500 jaar geleden hoogstwaarschijnlijk nog compleet.

De relatie tussen Par. II en Si

Johnston en Sytsema hebben beiden geconstateerd dat Codex Sickinghe en het tweede deel van Codex Parisiensis⁶² nauw verwant zijn, zonder dat zij zich uitlieten over de precieze relatie⁶³. Toch blijkt bij nader onderzoek niet alleen dat Par. II grotendeels een afschrift van Si is, maar zelfs dat het een *direct* afschrift betreft, iets dat zelden met zekerheid vastgesteld kan worden. Als steekproef werden de teksten van de Zeventien keuren en Vierentwintig landrechten onder de loep genomen⁶⁴.

Als eerste werden de passages vergeleken waarbij Par. II beter op het door Sytsema gereconstrueerde archetype aansloot dan Sickinghe. Par. II vangt aan met de volgende passage in rubrum:

Hyr begynnen de soumeteyn kesten de Karolus den vryen vressen ouer
gaff ende se myt rechte bruken sollen so langhe als die eerde steeet

61. De ingrediënten zijn lijn van hulstaart, glas van ‘fenydg.’ (Venetaans glas?) en bast van haverstro.

62. Zie: Gerbenzon, *Codex Parisiensis*.

63. Johnston, *Codex Hammervensis*, 71-75; Sytsema, *17 Keuren*, 124.

64. Dr. J.C. Sytsema stelde hierbij haar afdrukken van de keuren en landrechten in Codex Parisiensis beschikbaar, waarvoor ik haar mijn dank betuig.

ende als de lude leuen De eerste van dat *eyn Jwelick vrye vrese in synen* guede besite

De eerste keur heeft in Sickinghe slechts het bovenschrift:
van dat en jewelic vrie vrese in sinen goede sitte

De verklaring is niet moeilijk te vinden. Het blad voorafgaand aan de keuren is in Sickinghe half uitgesneden. De aanhef zoals die in Par. II is weergegeven, zal zich, met ongetwijfeld enige spellingsvarianten of andere afwijkingen, op deze halve pagina bevonden hebben. Als Par. II van Sickinghe is afgeschreven, heeft dit dus plaatsgevonden voordat de halve bladzijde werd uitgesneden. De uitgebreidere lezing is dus geen tegenargument voor de hypothese dat Par. II een direct afschrift van Sickinghe is.
Boven de derde keur ontbreekt in Si het rubrum. In Par. II is dit aangevuld:

De derde kest dat *eyn yewelick mynsce syn* guet be/sitte onberouet
Ook dit is geen aanwijzing dat Par. II hier onafhankelijk van Si is. Vergelijken we de andere kopjes in Si, dan blijkt steeds dat deze meestal een parafrasering van de inhoud vormen. Enkel in de tweede keur, de twaalfde keur en het vijftiende komen de kopjes vrijwel letterlijk met de eerste regel van de betreffende keur of landrecht overeen. De afschrijver heeft in het ontbrekende kopje in Si dus in Par. II voorzien door de eerste regel in Si vrijwel letterlijk over te nemen ('De daerde keste een jewelic mensche op syne guede by sitte onberouet').

Overigens is de spelling *mynsce* (en in de tekst van de derde keur zelf: *mense*) opvallend. Zeker *mynsce* is geen gebruikelijk Ommelandse Mid-delnederlandse. Omdat in F *mon* staat, hoeft dit niet op een nauwere relatie tot een Oudfriese Vorlage te wijzen.

Opvallend is verder het begin van de achttiende kest, in Si:

[DE vijf] kest is dat daer] niet en oech neen huesman ...

In Par. II luidt dit:

neen huesman en oech ...

In F lezen we hier:

nen husmon ne ach

In het door Systema uitgegeven handschrift P.B. Leeuwarden, Hs. 1193, vinden we:

genen huesman en oeget

Arch. zal daarom luiden:

neen huesman en oech

Dit lijkt een duidelijke aanwijzing dat Par. II onafhankelijk van Si is, maar waarschijnlijker heeft de schrijver van Par. II zich hier laten leiden door het kopje van deze keur, dat in Si luidt:

neen huesman en oech

Daarmee is overeenkomst tussen Par. II en Arch. te verklaren en kan het sterkste argument voor de onafhankelijkheid van Par. II t.o.v. Si geneutraliseerd worden.

Resteren enkele woorden waar Par. II beter op Arch. en/of F aansluit dan Si, of een Ondfries relict geeft. Ook deze zijn echter te verklaren:

pass. ⁶⁵	Par. II	Si	Arch./F	verklaring
1718	sal al	alle	sal alle (F: scol alle)	lectio facilior
2117	kundichde	kun[di]ghede ⁶⁶	kundichde (F: kethē)	lectio facilior
2239	dync	diuck		lectio facilior
2802	twaifersum	xij	? (F: xij)	analogie van gebruik elders
3801	waersomen	Soe	? (F: Hwersa-waersomen ma)	lectio facilior

65. Verwezen wordt naar de nummering van passages in Systema, *17 Keuren*.

66. Met veel geknoei en moeitelijk leesbaar geschreven, doch uit de context af te leiden.

Par. II een direct afschrift van Si

Nu hierboven is aangegeven dat er geen doorslaggevende redenen zijn om Par. II als onafhankelijk zusterhandschrift van Si te beschouwen, kan de vraag worden beantwoord waarom Par. II als *direct* afschrift van Si beschouwd kan worden. De overeenkomsten zijn zo groot dat eraal weinig reden voor twijfel is, gezien de veel grotere afwijkingen en ingrijpende bewerkingen die doorgaans bij afschriften plaatsvinden. Eén passage bevestigt dat er zelfs geen nauwkeurig afschrift tussen zal staan. In Si lezen we in de 15de keur:

so salmen hem syn houet off staen lossen

F geeft hier:

sa ach hi sine haud to lesane

De archetypus-lezing luidt in Lh:

Soe eget he syn houet tho lozene

De doorhaling in Si wijst op een gelijktijdige bewerking van de tekst tijdens het afschrijven, in overeenstemming met de kenmerken van Si die uit vergelijking tussen Arch. en Si op vele plaatsen blijkt. In Par. II lezen we:

so sal men hem syn houet off staen lossen

Niet alleen is in Par. II de doorhaling van *staen* exact overgenomen, maar de tekst *off* die in Si onduidelijk is doorgehaald omdat de horizontale streep over de dwarsbalkjes van de *ff* loopt, is door de afschrijver van Par. II niet als doorhaling onderkend. Het lijdt wat mij betreft geen twijfel dat hieruit blijkt dat Par. II een *direct* afschrift van Si is voor wat betreft de keuren en landrechten.

De overige teksten in Par. II en Si

Zoals Johnston heeft vastgesteld, komen de meeste teksten in Par. II overeen met die van de delen II, IIa en III van Si. Van dit laatste deel wordt alleen

het Hunsingoër Overrech (IIIc) niet in Par. II gevonden. Het is de vraag of de betreffende teksten in Par. II afschriften zijn van IIa, IIIa en IIIb in Si. Hiervoor gaan we nader in op deze verschillende onderdelen.⁶⁷

Johnston heeft overtuigend aangetoond dat de katernen in Par. II verkeerd zijn ingebonden; de juiste volgorde is A-B-F-D-E-G-H, terwijl katern C dezelfde teksten bevat als F. Bij vergelijking van deze oorspronkelijk bedoelde volgorde bleek dat de teksten in deel II van Si volkomen overeenkomen met die van Par. II, behalve dat van de Zeventien keuren en Vierentwintig landrechten en van de Keuren van Fivelgo de Latijnse versies zijn weggeleggen op de aanvangsartikelen na.⁶⁸

Dit gedeelte van Par. II zal daarom in zijn geheel een direct afschrift zijn van Si. In Par. II ontbreken op pagina 111r, na de Willekeuren van Langevold van 1282, de slotwoorden ‘God sijs ghelout’ en ‘Corcumatum est / Deo gracias’, die op pag. 158 in Si gevonden worden. In plaats daarvan vervolgt Par. II met een kopje ‘Hijr begynnet wo men wetter sal wo alle arfeynisse ende affdelen vallen’ en vervolgens het Erfrech van Fivelgo en Hunsingo. Het incipit van deze tekst luidt in Par. II: ‘Omme to wettene woe alle erfenyssen sal vallen nae husyngh ende fywelinghe lande …’. In Si beslaat deze tekst het deel IIa, waar het niet voorafgegaan wordt door een kopje. In Par. II heeft men dit gedeelte doorlopend gevoegd achter de vorige tekst en een kopje aangebracht, dat weinig meer is dan een herhaling van de eerste zin. We kunnen dan ook concluderen dat deel II en IIa al een geheel vormden op het moment dat Par. II vervaardigd werd, vermoedelijk in het derde kwart van de 15de eeuw. Dit is in overeenstemming met de gaatjes in de katernen, die erop wijzen dat IIa achter II in één band gebonden is geweest voordat het bij de rest van Si ingebonden werd.⁶⁹

Raadselachtiger is de relatie ten aanzien van de daaropvolgende teksten: het Zeendrecht van Fivelgo en Hunsingo (IIIa) en het Westerlauwers Algemeen Zeendrecht (IIIb). In Si zijn deze teksten immers in een geheel andere, vermoedelijk laat 15de-eeuwse hand geschreven. Ik beschik helaas niet over afbeeldingen van de betreffende folia in Par. II. Op grond van de beschrijving van de artikelen van het Westerlauwers Algemeen Zeendrecht in Par

67. Dr. T.S.B. Johnston was zo vriendelijk al zijn materiaal dat hij bij het schrijven van zijn proefschrift gebruikte te stellen, waarvoor ik hem bijzonder erkentelijk ben.

68. Johnston, *Codex Hammervensis*, 75.

69. Omdat ik slechts beschik over een afbeelding van fol. 111r van Par. II, kan ik niet vaststellen of de rest van deze tekst inderdaad een afschrift van Si is. Er is echter op grond van de eerste bladzijde geen reden hieraan te twijfelen.

II⁷⁰, lijkt het niet uitgesloten dat het hier nauw verwante afschriften betreft: beide bevatten o.a. de Tien Geboden.⁷¹ In Par. II volgt op het Westerlauwers Zeendrecht op fol. 139v een artikel over de redding van een ter dood veroordeelde dief door een weesmeisje, overeenkomend met F IX, en op fol. 140r het muntprijsve van Staveren en Jever, overeenkomend met F XVII.76. Beide teksten zouden passen op de missende pagina in Si tussen pag. 192 en 193.

Of de teksten in deel IIIa en IIIb in Par. II zijn gekopieerd, is dus onzeker. Omdat de volgorde van de teksten wel exact dezelfde is, lijkt het waarschijnlijker dat Si de teksten inderdaad wel bevat heeft, maar dat de bezitter deze vervangen heeft door de huidige. Mogelijk waren deze netter of beter. Vergelijking met Par. II zal hierover uitsluitsel moeten bieden.

Omdat katern F oorspronkelijk bedoeld was om tussen de katernen B en D geplaatst te worden, besteedde Johnston verder geen aandacht aan het dubbele katern C.⁷² Het is van dezelfde hand als de overige katernen en bevat ongeveer dezelfde teksten. Katern F bevat aan het begin negen regels meer van § 28 van het Erfrecht van Langewold en mist aan het eind § 2-5 van de Keuren van Fivelgo en Oldambt, die in katern C nog wel gevonden worden. Uit steekproefsgewijze vergelijking van katern C met Si lijkt te volgen dat ook katern C een afschrift van Si is.

De hand die de delen II en IIIa van Si schreef, vertoont sterke verwantschap met die van de schrijver van Par. II, maar is niet identiek. Dit en de identieke opmaak in twee kolommen lijkt te wijzen op één scriptorium, waar op grotere schaal afschriften van Ommelander rechtsteksten werden vervaardigd en geleverd. Het is daaroor niet uitgesloten dat het moederhandschrift Si het scriptorium nog niet verlaten had op het moment dat Par. II vervaardig werd. Het oudste gedeelte van Si levert meer informatie over de kopieerpraktijk, maar daarop hoop ik in een ander verband terug te komen.

Rijksarchief Drenthe
Assen

Gebruikte afkortingen

- F Sjölin, *Fivelgoer Handschrift*.
Par Gerbenzon, *Codex Parisiensis*.
Si Rijksarchief Drenthe, Collectie Ellents/Hofstede, inv.nr. 14.193.

BIBLIOGRAFIE

- Algra, N.E., *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*. Doorn, 1992.
Alma, R.H., 'De familie Tamminga in 1498', in: K. Holstein en G. Smit (red.), *De kerk te Hornhuizen*, Groningen, 1998, 37-40.
Alma, R.H., 'Hekelerus en Bronkhorsten in Groningen', in: D.E.H. de Boer, R.I.A. Nijp en R.W.M. van Schaik (red.), *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd*, Assen, 1998, 18-30.
Bos, J., F.J. Hulst en P. Brood (red.), *Huizen van stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*. Neppel/Amsterdam, 1989.
Bos, J., en W. Foorthuis (red.), *Drentse biografieën*, IV. Groningen, 1993.
Bos, J., en W.J. Kuppers, *Inventaris van het archief van het Huis Mensinge te Roden (1376-1952)*. Assen, 1986.
Buijtenen, M.P. van, *De grondslag van de Friese vrijheid*. Assen, 1953.
Ennius, U., *De agro Frisiae inter Amicum et Lavicam fl. deinceps urbe Groninga in eodem agro*. Groningen, 1646.
Ennik, J.E., *Inventaris van de collectie handschriften Ellents/Hofstede*. Assen, 1978.
Feith, H.O. (ed.), *Wartsconstitutiën en oordeelen, tot en met het jaar 1601 bijeenverzameld*. Groningen, 1863
Formisma, W.J., A. Pathuis en R.A. Luitjens-Dijkveld Stol, *Ommelanderborgen en steenhuizen*. Assen, 1973.
Gerbenzon, P., *Codex Parisiensis*. 's-Gravenhage, 1954 (Oudfriese taal- en rechtsbronnen 9).
Gerbenzon, P., *Excerpta legum. Onderzoeken betreffende enkele Friese rechtsboeken uit de vijftiende eeuw*. Groningen/Djakarta, 1956.
Gerbenzon, P., 'Teksthistorische oantekening by de Fivelinger tekst fan it Syndjoch', *Us Wurk*, 12 (1963) 75-80.

70. Gerbenzon, 'Teksthistorische oantekening', 78.

71. De artikelen van beide afschriften komen overeen met Richthofen, *Rechtsquellen*, 406-409, § 1-19, 438, § 8-9, almede F VIII.1-30, waarbij in Si het laatste artikel ontbreekt, zoals hierboven gemeld werd.

72. Johnston, *Codex Hammervensis*, 74, noot 68.

Honneyer, C.G. (ed.), *Der Richtsteig Landrechts nebst Cautela und Premis*. Berlin, 1857.

Hommes, H.L., 'Het geslacht Onsta', *De Navorscher*, 97 (1958) 10-23.

Johnston, T.S.B., *Codex Hammerensis (Groningen, UB, PEIP 12). An Old Frisian legal manuscript in Low Saxon guise*. Leeuwarden, 1998.

Haan Hettema, M. de, en A. van Halmael, *Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren, adel*. Leeuwarden, 1846.

Keverling Buisman, F. *Inventaris van het (gereconstrueerde) archief van het Huis te Peize*. Assen, 1976.

Lijtenberg, R., 'Graferken der XVIIe eeuw in Friesland. Een bijdrage tot de geschiedenis der Renaissance in dat gewest', *De Vrije Fries*, 23 (1915) 156-198.

Pathuis, A., *Groninger gedenkwaardigheden*. Assen/Amsterdam, 1977.

[Rengers van Ten Post, J.J.] *De werken van den Ommelander edelman Johan Rengers van Ten Post*. H.O. Feith ed. Groningen, 1852-1856.

Richthofen, K. von (ed.), *Friesische Rechtsquellen*. Berlijn, 1840.

Sickinghe, F.O.J., *Liefde en leed gedurende zeven eeuwen. Het Groninger geslacht Sickinghe*. Naarden, 1999.

Sjölin, B. (ed.), *Die 'Fivelgoer' Handschrift*. Den Haag, 1970 (Oudfriese taal-en rechtsbronnen 12)

Smit, M.Y., *Het Hunsingoer Overrecht*. Doctoraalscriptie, R.U. Groningen, 1998.

Systema, J.C., *De 17 Keuren en de 24 Landrechten in de Ommelander Rechtshandschriften*. Amsterdam, 1998.

Verhoeven, G., en J.A. Mol (eds.), *Friese testamenten tot 1550*. Leeuwarden, 1994.

Zijlstra, S., *Het geleerde Friesland - een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650*. Leeuwarden, 1996.

OP IT MÊD

Christopher Lyons, *Definiteness. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge (1999), 380 s.*

Yn 'e ferneamde rige 'Cambridge Textbooks in Linguistics' is fan 't jier in boek útkommen oer 'beska- tens', in grammaticale kategory dy't him yn it Frysk bygelyks uiteret yn it lidwurd (*it boek* vs. *in boek*). Dat it yn dizze rubryk oankundige wurd, komt orn't der frijwat omtincken jin wurd oan it beskaat lidwurd yn it Fering, dat wijdweidich beskreaun is yn Karen H. Ebert har dissertaasje *Referenz, Sprechsituation und die bestimmten Artikel in einem nordfriesischen Dialekt (Fering)* (Bräist 1971). It Fering hat, lykas bekend, twa rigen bestake lidwurden, de D-en de A-lidwurden, ferl. *dia/maan* 'de man', *jil/a kii* 'de ko', *de/at hüs* 'it hüs', *dön/a hünjer* 'de hünen'. De ferdeling fan dy twa lidwurden hinget gear mei referinsje en perteakontekst. Sa praat men bygelyks oer *a prääster faan Söleraanj*, at men 'de domeny fan Süderende (ei, jinne witte wol)' bedoelt, mar oer *di prääster faan Söleraanj*, at men it doelt op 'de domeny fan Süderende (yn tsjinstellung ta domeny fan oare doarpen)'.

De lidwurden yn it Fering binne waarnimber binne yn 'e fysike kontekst, d.w.s. foar weroemen foarúferwizen yn petearren/teksten en foar it ferwizen nei dingen dy't direkt algemiene kennisse fan 'e wrâld.

It lidwurd yn it Fering spilet ek in rolle yn Lyons syn bespreek fan 'e oarsprong fan lidwurden. Yn tsjinstelling ta de wenstige opfetting dat it A-lidwurd in redusearre foarm is fan it D-lidwurd, suggearret er dat A-lidwurd in oerbluiwsel is fan in âld lidwurd (hoewol't er net botte dûdlik is oer it komôf dérfan), wylst it D-lidwurd mij untsien wêze soe út it

teoretyk nijsgjirrich en Ebert har dis-sertaasje wurd sadwaande wol gauris oanhelle yn 'e algemien-taalkundige literatuur. Okkerjiers hat Longobardi yn syn artikel 'Reference and proper names: a theory of N-movement in syntax and logical form' (*Linguistic Inquiry* 25 (1994)) if Fering bygelyks noch bespruusen as in taal dy't mor-fologyk ferskil meitsje soe tusken bëtsjuttinghawwende lidwurden (D-lidwurden) en ekspliïeve lidwurden (A-lidwurden), in ünderskie dat Lyons yn syn boek oars fersmyt.

Lyons wol der op út dat de D-lidwurden yn it Fering brûkt wurde foar wat er neamt 'textual-situational ostentation', d.w.s. foar weroemen foarúferwizen yn petearren/teksten en foar it ferwizen nei dingen dy't direkt algemiene kennisse fan 'e wrâld.

It lidwurd yn it Fering stillet ek in rolle yn Lyons syn bespreek fan 'e oarsprong fan lidwurden. Yn tsjinstelling ta de wenstige opfetting dat it A-lidwurd in redusearre foarm is fan it D-lidwurd, suggearret er dat A-lidwurd in oerbluiwsel is fan in âld lidwurd (hoewol't er net botte dûdlik is oer it komôf dérfan), wylst it D-lidwurd mij untsien wêze soe út it